

Paweł Bezak

Muzeum Niepodległości w Warszawie

ORCID: 0000-0002-9709-7317

Pamiętki okupacyjnej legalizacji

Słowa kluczowe

pieczęć, stempel, legalizacja, konspiracja, odbitka, fałszerz

Streszczenie

Artykuł opisuje zachowany w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie zespół pamiętek po Wojciechu Nowakowskim, sporządzającym w latach okupacji niemieckiej fałszywe stemple na potrzeby różnych ugrupowań podziemnych.

Wielu czytelników spotkało się zapewne z pozycjami wydawniczymi, choćby marginalnie traktującymi o pracy komórek konspiracyjnych specjalizujących się w tak zwanej legalizacji, czyli zaopatrywaniu w fałszywe dokumenty, umożliwiające możliwie bezpieczne funkcjonowanie w warunkach okupacyjnych. Ich odbiorcami byli zazwyczaj żołnierze Polski Podziemnej oraz osoby z różnych powodów ukrywające się przed ówczesnymi władzami. Niemal od razu na myśl przychodzą wspomnienia Stanisława Jankowskiego ps. „Agaton”, zatytułowane *Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie, czy Święte szalbierstwo* Ryszarda Wójcika. Ślady działalności, która z pospolitego przestępstwa stała się wówczas czynem patriotycznym, można odnaleźć również na kartach innych, dobrze znanych utworów literackich¹. Interesujące wzmianki o fałszywych „papierach” pojawiają się w kolejnych, coraz to obszerniejszych wydaniach znakomitych

¹ Nie zabrakło ich także w dziełach filmowych opowiadających o tamtym okresie.

reportaży historycznych Cezarego Chlebowskiego² oraz we wspomnieniach ukrywających się obywateli polskich pochodzenia żydowskiego: Józefa Markowskiego³, Bronisława Szatyna⁴, Ignacego Bierzyńskiego-Burnetta⁵ czy Edwarda Drabienki⁶. Informacje o występowaniu pod przybranym nazwiskiem stosunkowo często występują w relacjach byłych więźniów Pawiaka⁷, również tych wydanych drukiem⁸. W powieściach Romana Bratnego⁹ i Stefana Wiecheckiego „Wiecha”¹⁰ przywołany został motyw pokątnego handlu fałszywymi dokumentami, na które istniał ogromny popyt, w pierwszym zaś z tomów autobiograficznej trylogii Stanisław Grzesiuk opisał reakcję, jaką w pierwszych tygodniach okupacji wzbudzało u przypadkowych odbiorców niemieckojęzyczne zaświadczenie, ostemplowane w dodatku „gapą”¹¹.

Doskonale wiemy, że z fałszywych dokumentów wielokrotnie korzystali bohaterowie *Kamieni na szaniec* Aleksandra Kamińskiego – w zbiorach warszawskiego Muzeum Harcerstwa znalazł się dowód osobisty Tadeusza Zawadzkiego ps. „Zośka”, wystawiony na nazwisko „Tadeusz Stefan Zieliński”, oraz zbiór dokumentów przygotowanych dla Jana Bytnara ps. „Rudy” podczas akcji pod Arsenalem, a wystawionych odpowiednio na nazwiska: „Jan Karski”¹², „Jan Domański”¹³ i „Jerzy Kostrzewo”¹⁴.

Pamiętki związane z działalnością niepodległościową drukarzy i... fałszerzy, podobnie jak inne przedmioty związane z Polską Podziemną, cieszą

² Patrz tegoż: *Odlamki granatu*, Warszawa 1972; *Reportaż z tamtych dni*, Warszawa 1988; *Cztery z tysiąca*, Warszawa 1983; *Pozdrowcie Góry Świętokrzyskie*, Warszawa 1985; *Wachlarz. Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej: wrzesień 1941 – marzec 1943*, Warszawa 1985.

³ Wspomnienia tegoż, wydane kolejno pod tytułami: *Wehrmachtgefolge*, Warszawa 1962 oraz *Uciekinier*, Warszawa 2015.

⁴ Idem, *Na aryjskich papierach*, Kraków 1987.

⁵ Idem, *Po śladach pamięci*, Warszawa 1995.

⁶ Idem, *Jedno życie. Wspomnienia z lat 1942–1951*, Londyn 1987.

⁷ Zbiór kilku tysięcy relacji – ręko- i maszynopisów, nagrań wideo i audio, gromadzonych od połowy lat 60. XX wieku znajduje się w Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak.

⁸ Patrz m.in.: publikacje autorstwa Reginy Domańskiej i Leona Wanata; *Wspomnienia więźniów Pawiaka*, red. Anna Czuperska-Śliwicka, Warszawa 1964.

⁹ Idem, *Kolumbowie rocznik 20*, Warszawa 1965.

¹⁰ Idem, *Cafe „Pod Minogą”*, Katowice 1947.

¹¹ Idem, *Boso, ale w ostrogach*, Warszawa 1989.

¹² Kennkarta, poświadczenie z Arbeitsamtu i potwierdzenie wymeldowania.

¹³ Poświadczenie z Arbeitsamtu, potwierdzenie wymeldowania i – wystawione w oparciu o komplet fałszywych dokumentów – świadectwo śmierci.

¹⁴ Poświadczenie z Arbeitsamtu i potwierdzenie wymeldowania.

się sporym zainteresowaniem. Od czasu do czasu tego typu przedmioty pojawiają się na rynku antykwarycznym, zasilając zwykle najpoważniejsze kolekcje prywatne¹⁵ lub – co warto odnotować – zbiory niektórych archiwów i placówek muzealnych. Śród nich znalazło się również Muzeum Niepodległości w Warszawie, dysponujące interesującym zespołem tego typu obiektów.

Czterdzieści lat temu do zbiorów Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, którego zbiory przejęła nasza placówka, trafiły pamiętki związane z działalnością podziemną Wojciecha Nowakowskiego, pracującego na potrzeby ZWZ-AK, GL (od końca 1942 r.) oraz RPPS¹⁶. Wśród nich znalazł się album zawierający, obok noty biograficznej W. Nowakowskiego, wykaz 23 rodzajów pieczęci wykorzystywanych przezeń, 21 kart z odcinkami celuloide oraz niewielki zbiór blankietów stosowanych wówczas dokumentów¹⁷.

Wyżej wspomniane kawałki celuloide są materialnym śladem jednego z kolejnych etapów produkcji fałszywych stempli. Na owych przezroczystych arkusikach W. Nowakowski kopiował rylcem rysunek pieczęci z oryginalnego dokumentu. Tak uzyskany wklęsły wzór wypełniał następnie ultramaryną litograficzną (rodzaj tuszu drukarskiego). Kolejnym etapem produkcji było przeniesienie kształtu pieczęci z celuloidowej płytki na kawałek linoleum, z którego należało jeszcze wyciąć ręcznie kształt pieczęci w negatywie. Cała operacja zajmowała mu od kilku godzin do kilku dni¹⁸.

Widomym efektem opisanych wyżej prac W. Nowakowskiego jest zbiór obejmujący 7 gotowych pieczęci oraz pojedynczy półprodukt. Niemal wszystkie wspomniane tu obiekty zostały wycięte z brązowego linoleum. W 3 przypadkach są to kopie niemieckich stempli urzędowych – podłużnych pieczęci z napisami: „Hptm. u. stellv. Amtsleiter”¹⁹, „Zollmeister”²⁰ i „Kriegskarten u. Vermessungsamt Warschau”²¹. Kolejne przykłady to: fałszerstwo okrągłej pieczęci o średnicy około 4 cm, z wizerunkiem godła III Rzeszy Niemieckiej i skróconą nazwą wspomnianej już instytucji – „Kr.-Kart. u. Verm.-Amt Warschau”²² oraz naśladownictwo stempla z faksymile

¹⁵ Patrz: Bogdan Bednarczyk, *Ślady tamtych lat, tamtych dni*, Warszawa 2004.

¹⁶ Por.: Muzeum Niepodległości w Warszawie, karta inwentarzowa o nr. E-9363.

¹⁷ Muzeum Niepodległości w Warszawie (dalej: MN), nr inw. E-9363.

¹⁸ Por.: karta inwentarzowa omawianego albumu.

¹⁹ MN, nr inw. E-9355.

²⁰ MN, nr inw. E-9356.

²¹ MN, nr inw. E-9357; pieczęć dwuwierszowa. Co ciekawe, w latach okupacji niemieckiej W. Nowakowski pracował w tejże instytucji, pozostającej pod zarządem niemieckim.

²² MN, nr inw. E-9358.

podpisu „Esser”²³. Swoistym świadectwem współpracy W. Nowakowskiego z „Paszportówką” – komórką legalizacji PPR – jest wykonana przezeń stosunkowo duża, niemal pięciocentymetrowa²⁴ okrągła pieczęć, sporządzona według projektu Teodora Naumienki. Obok stylizowanego wizerunku orła bez korony zawiera ona wykonany wielkimi literami napis: „Komitet Daru Narodowego na Walkę Wyzwoleńczą w Polsce” oraz numer 3²⁵. Podobny charakter ma półprodukt stosunkowo niewielkiej, okrągłej pieczęci z napisem „Warszawski Komitet Pomocy Ofiarom Faszyzmu” umieszczonym na obwodzie oraz wpisaną w okrąg kwotą 5 zł w centrum. Ten zachował się jednak w postaci nieregularnego klocka linoleum o wymiarach 4 na 5 cm, z trwale naniesionym, negatywowym rysunkiem²⁶. W sposób odmienny od wyżej opisanych została wykonana okrągła pieczęć Dowództwa Korpusu Ochrony Pogranicza, również pochodząca ze spuścizny po W. Nowakowskim. Metalową (ołowianą lub cynkową) płytkę, będącą dokładnym odwzorowaniem oryginalnego stempla z godłem państwowym wzór 1927, przytocowano czterema gwoździkami do drewnianego klocka o wymiarach 5 na 5,2 cm, sygnowanego od spodu numerem 8566²⁷.

Ostatnią część pamiątek związanych z legalizacyjną działalnością W. Nowakowskiego stanowi zbiór tuszowych odcisków 27 wykonanych bądź używanych przezeń pieczęci. Niektóre z nich odbito na papierze raz, inne – kilkakrotnie, dla uzyskania jak najlepszego efektu. Trzy odbitki okrągłego stempla „Komitet Daru Narodowego na Walkę Wyzwoleńczą w Polsce”, każda o średnicy 4,4 cm, różnią się między sobą numerami od 1 do 3, umieszczonymi w ich dolnej części²⁸. Odbitka okrągłego stempla o średnicy 3 cm, używanego przez „Warszawski Komitet Pomocy Ofiarom Faszyzmu”, z uwidocznioną kwotą 5 zł świadczy o wykonaniu co najmniej jednego egzemplarza stosownego tłoku pieczętnego²⁹. W trzech egzemplarzach przetrwała odbitka datownika pocztowego o średnicy 2,8 cm, z napisami: „Warschau S 12/ Warschau C 1/ g/ 28. 5. 42. – 12/ über”³⁰.

²³ MN, nr inw. E-9359.

²⁴ Wielkość gotowego stempla wraz z marginesem.

²⁵ MN, nr inw. E-9360.

²⁶ MN, nr inw. E-9362.

²⁷ MN, nr inw. E-9361.

²⁸ MN, nr inw. E-9790/1-3.

²⁹ MN, nr inw. E-9791. Klisza celuloidowa zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/1, przywołany wcześniej półprodukt pieczęci – pod nr. inw. E-9362.

³⁰ MN, nr inw. E-9792/1-3. Klisza celuloidowa zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/2.

Kolejne wycinki zawierają odciski pieczęci urzędowych z wizerunkiem niemieckiego godła. Najprawdopodobniej z pojedynczego, dużego kawałka linoleum wycięto okrągły stempel o średnicy 2 cm z napisem majuskułą: „Der Stadthauptmann in Warschau” oraz z faksymile nieczytelnego podpisu – najpewniej owego urzędnika³¹. W jednym egzemplarzu zachował się odcisk okrągłej pieczęci o średnicy 3,7 cm, zaopatrzonej w skrót „Kr.-Kart. u. Verm.-Amt Warschau”³². Para odcisków o średnicy 3,5 cm pochodzi z fałszerstwa stempla należącego do jednej z cieszących się złą sławą formacji policyjnych okupanta. Można odczytać na nich – częściowo zatarłą – inskrypcję: „Sicherheitspolizei/ Kriminal-Direktion Warschau”³³. Tłoki pieczętne „Arbeitsamt – Warschau”, o średnicy 3,5 cm, których odbitki są dobrze znane z okupacyjnych kart pracy, W. Nowakowski wykonał w dwóch stosowanych wówczas odmianach, z rzymskimi numerami II oraz III umieszczonymi u podstawy³⁴.

Dopełnieniem opisanej wyżej grupy są odciski podłużnych, nagłówkowych pieczęci, stosowanych przez rozmaite urzędy i instytucje okupacyjne, oraz odciski stempli uwzględniające stopnie i stanowiska zajmowane przez ich przedstawicieli. Wśród nich znalazły się pojedyncze, tuszowe odbitki pieczętek: „Bauleitung der Luftwaffe/ Warschau I (Okecie)”³⁵, „Auswärtiges Amt/ Geographischer Dienst”³⁶, „Der Stadthauptmann/ Polizeidirektor/ I.A.”³⁷, „a.B/ Hauptmann”³⁸ oraz „Deutsche Auesicht” – pisanej majuskułą³⁹. W dwóch egzemplarzach przetrwały odciski stempli: „Bauleitungstischle-

³¹ MN nr inw. E-9793. Klisza celuloidowa owej pary zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/7.

³² MN, nr inw. E-9807. Klisza celuloidowa zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/22.

³³ MN, nr inw. E-9798.

³⁴ MN, nr inw. E-9811. Klisza celuloidowa zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/21.

³⁵ MN, nr inw. E-9799. Klisza celuloidowa zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/15.

³⁶ MN, nr inw. E-9809.

³⁷ MN, nr inw. E-9808. Klisza celuloidowa zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/6.

³⁸ MN, nr inw. E-9802. Klisza celuloidowa zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/16.

³⁹ MN, nr inw. E-9803. Klisza celuloidowa zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/18. Interesujące, że na omawianej odbitce wyraźnie widać błędny zapis niemieckiego słowa „Aufsicht”, oznaczającego nadzór.

reibetrieb⁴⁰ oraz faksymile nieczytelnego podpisu jednego z przedstawicieli władz okupacyjnych⁴¹.

Ze sprawami meldunkowymi zdają się być związane stemple: „Warszawski” i „Minsk-Maz.”, które odbito na pojedynczym arkusiku papieru po 3 razy⁴². Podobną rolę pełniły zapewne: okrągła pieczęć o średnicy 2,7 cm z napisem „Biuro Ewidencji i Kontroli Ruchu Ludności/ Zarząd Gminy Stara Wieś” – odbita zaledwie raz⁴³, okrągła pieczęć o średnicy 3,5 cm z napisem „Sammeigemeinde/ Gmina zbiorowa/ Czernichow/ Kreishauptmannschaft Krakau-Land”, utrwalona na papierze pięciokrotnie⁴⁴, a także prostokątny stempel z napisami „An-/Ab-gemeldet am.../...1942/ Bezirk-samt VI/ Zweigstelle/ Unterschrift...” o wymiarach 2,5 na 4,5 cm, odbity w 3 egzemplarzach⁴⁵.

Jednym z dokumentów, niezbędnych dla uwiarygodnienia fałszywego lub dla uzyskania autentycznego dowodu tożsamości, było na ziemiach polskich, pozostających pod okupacją niemiecką, świadectwo chrztu (bądź też – jego odpis). Dla sfalszowania go zarówno w wypadku ukrywających się obywateli polskich wyznania mojżeszowego, jak i Polaków występujących pod przybranym nazwiskiem – nawet przy wykorzystaniu oryginalnych blankietów, konieczne było użycie odpowiednich pieczęci kościelnych. Najchętniej – jako trudne do weryfikacji – podrabiano oczywiście dokumenty wystawione jakoby przed wojną w parafiach znajdujących się w latach 1939–1941 pod okupacją sowiecką⁴⁶. Wśród zachowanych w zbiorach naszego muzeum materiałów po W. Nowakowskim znalazły się ślady wykonania przezeń trzech tego typu przedmiotów. Są to: pojedynczy odcisk pieczęci Parafii Rzymskokatolickiej w Charkowie – owalny, o wymiarach 3,5 na 3 cm, z wizerunkiem

⁴⁰ MN, nr inw. E-9800. Klisza celuloidea zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/15.

⁴¹ MN, nr inw. E-9810. Klisza celuloidea zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/7.

⁴² MN, nr inw. E-9794. Klisza celuloidea zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/7. Co ciekawe, wykonawca tej pieczęci (fałszerz lub autor lub jej pierwowzoru) popełnił błąd, gdyż poprawny zapis słowa oznaczającego gromadę w języku niemieckim brzmi: „Sammelgemeinde”.

⁴³ MN, nr inw. E-9795. Klisza celuloidea zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/11.

⁴⁴ MN, nr inw. E-9796. Klisza celuloidea zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/10.

⁴⁵ MN, nr inw. E-9797. Klisza celuloidea zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/12.

⁴⁶ Por. m. in.: karta inwentarzowa albumu o nr. inw. E-9363.

– najprawdopodobniej – Chrystusa Miłosiernego⁴⁷ i inskrypcją łacińską „Sigillum Eccl. R. Cathol. Charcoviensis”⁴⁸; 3 odciski pieczęci Parafii Rzymskokatolickiej w Lidzie, owalne, o wymiarach 4,5 na 3 cm, z wizerunkiem Chrystusa Ukrzyżowanego i inskrypcją łacińską „Sigil. Ecclesiae Lidensis”⁴⁹; 2 odciski okrągłej pieczęci o średnicy 3,5 cm, z napisem „Proboszcz Rz.-Kat. Parafji Św. Krzyża w Łodzi” i przedstawieniem Krzyża Pańskiego.

Fałszywe dokumenty żołnierzy podziemia, pokazane na początku 2014 r. w ramach wystawy czasowej „Kamyk na szańcu. Opowieść o Druhu Aleksandrze Kamińskim i jego Bohaterach – Harcerzach Szarych Szeregów”, przygotowanej w Muzeum Niepodległości wedle scenariusza i wskazówek śp. Barbary Wachowicz, cieszyły się sporym zainteresowaniem ze strony zwiedzających. Jesienią 2019 r. sporządziliśmy na ich podstawie makieety wystawiennicze⁵⁰, które umieściliśmy w jednej z gablot w obrębie stałej ekspozycji Muzeum Więzienia Pawiak, wespół z przykładami innych druków urzędowych i dokumentów osobistych z lat 1939–1944. Te stosunkowo szybko okazały się dobrym uzupełnieniem opowieści o okupacyjnej codzienności snutej przez muzealnych przewodników oraz narzędziem szczególnie przydatnym w pracy z grupami młodzieży szkolnej zainteresowanej losami bohaterów *Kamieni na szaniec*.

Paweł Bezak

Bibliografia

- Bednarczyk Bogdan, *Ślady tamtych lat, tamtych dni*, Warszawa 2004.
Bierzyński-Burnett Ignacy, *Po śladach pamięci*, Warszawa 1995.
Bratny Roman, *Kolumbowie rocznik 20*, Warszawa 1965.
Chlebowski Cezary, *Cztery z tysiąca*, Warszawa 1983.
Chlebowski Cezary, *Odlamki granatu*, Warszawa 1972.
Chlebowski Cezary, *Pozdrowcie Góry Świętokrzyskie*, Warszawa 1985.
Chlebowski Cezary, *Reportaż z tamtych dni*, Warszawa 1988.
Chlebowski Cezary, *Wachlarz. Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej: wrzesień 1941 – marzec 1943*, Warszawa 1985.
Domańska Regina, *Pawiak. Kaźń i heroizm*, Warszawa 1988.
Domańska Regina, *Pawiak. Więzienie gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978.
Drabienko Edward, *Jedno życie. Pamiętnik z lat 1942–1951*, Londyn 1987.

⁴⁷ Wizerunek częściowo nieczytelny.

⁴⁸ MN, nr inw. E-9804. Klisza celuloidowa zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/19.

⁴⁹ MN, nr inw. E-9805. Klisza celuloidowa zachowana w albumie, pod nr. inw. E-9363/3.

⁵⁰ Makiety wystawiennicze są zazwyczaj stosowane ze względu na ograniczenia i wymogi konserwatorskie co do eksponowania muzealiów wykonanych z papieru, tkanin itp.

- Grzesiuk Stanisław, *Boso, ale w ostrogach*, Warszawa 1989.
Jankowski Stanisław, *Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie. Wspomnienia 1939–1946*, t. 1–2, Warszawa 1988.
Kamiński Aleksander, *Kamienie na szaniec*, Warszawa 2015.
Makowski Józef, *Uciekinier*, Warszawa 2015.
Makowski Józef, *Wehrmachtgefolge*, Warszawa 1962.
Szatyn Bronisław, *Na aryjskich papierach*, Kraków 1987.
Wanat Leon, *Apel więźniów Pawiaka*, Warszawa 1976.
Wanat Leon, *Kartki z Pawiaka*, Warszawa 1978.
Wiechecki Stefan, *Cafe „Pod Minogą”*, Katowice 1947.
Wójcik Ryszard, *Święte szalbierstwo*, Warszawa 1983.
Wspomnienia więźniów Pawiaka, red. Anna Czuperska-Śliwicka, Warszawa 1964.

Memorabilia from the Nazi-occupied Poland

Keywords

seal, stamp, legalization, conspiracy, print, forger

Summary

This article describes a Museum of Independence collection of memorabilia, originally owned by Wojciech Nowakowski, who in Nazi-occupied Poland produced false postal stamps for various underground groups.

Memorabilien der Legalisierung unter der Besatzung

Schlüsselworte

Siegel, Stempel, Legalisierung, Konspiration, Abdrucke, Fälscher

Zusammenfassung

Der Artikel beschreibt den im Unabhängigkeitsmuseum in Warschau erhaltenen Satz der Memorabilien von Wojciech Nowakowski, der in den Jahren der deutschen Besatzung gefälschte Stempel für verschiedene Untergrundorganisationen anfertigte.

Инструменты легализации периода оккупации

Ключевые слова

печать, штамп, легализация, подполье, оттиск, фальсификатор

Резюме

В статье дается описание сохранившемуся в фондах Музея независимости в Варшаве собранию предметов, имеющих отношение к Войцеку Новаковскому, который в годы немецкой оккупации изготавливал поддельные штампы для нужд различных подпольных группировок.